

УДК 821.161.2.09:2-1 І. Франко

Валерій Стеценко,
Роман Галуйко

Філософське релігієзнавство Івана Франка

Розглянуто ставлення Івана Франка до релігії, його погляди на проблеми філософського релігієзнавства, історію релігійного життя, богословської та релігійно-філософської думки в Україні і світі. Проаналізовано головні аспекти та найбільш характерні риси філософії релігії Каменяра, зокрема, такі, як притаманні їй позитивізм і філософський реалізм з чітко вираженими елементами діалектики, скептичне ставлення до спекулятивної філософії. Зроблено висновок, що І. Франко першим серед українських мислителів здійснив спробу розкрити суть наукового пояснення Біблії у своїй ґрунтовній науковій праці «Сучасні дослідження над Святим Письмом» (1908). Особливо глибоко І. Франко підходив до пояснення суті релігії, розуміння її ролі в житті людини і людських спільнот, зважаючи на всі обставини виникнення та існування феномена релігійної віри. Щоправда, в оцінці ставлення І. Франка до релігії у дослідників не існує однозначності, хоч вони і сходяться на тому, що оскільки Франко не вірив особисто в Бога, то ідею Бога вважав продуктом людської духовності, а біблійні оповіді – відображенням певного рівня розвитку людських уявлень про світ.

Ключові слова: Франко, релігія, богослов'я, філософія релігії, релігієзнавство, позитивізм, філософський реалізм

Valeriy Stetsenko, Roman Galuiko

Ivan Franko's philosophical study of religion

Ivan Franko's attitude to religion, his views on the problems of philosophical religion studies, the history of religious life and religious philosophical thought in Ukraine and in the world are described. The main aspects and the most characteristic features of Franko's philosophy of religion have been analyzed, such as inherent to it positivism and philosophical realism with clearly expressed elements of dialectics, skeptic attitude to speculative philosophy in particular. The conclusion is drawn that Ivan Franko first among Ukrainian thinkers attempted to reveal the essence of the scientific explanation of the Bible in his fundamental scientific work «Modern experiments on the Holy Scripture» (1908). Particularly scrupulous Ivan Franko was about explanation of the essence of religion, understanding its role in human life and human communities, considering all the circumstances of the emergence and existence of the phenomenon of religious belief. However, there is no agreement between researchers on how to assess Ivan Franko's attitude to religion, though they agree that since Ivan Franko did not believe in a personal God, he considered the idea of God as the product of human spirituality and biblical stories as a reflection of a certain level of human vision of the world.

Keywords: Franko, religion, theology, philosophy of religion, religious studies, positivism, philosophical realism

Надзвичайно «продуктивний» поет і письменник, доктор філософії і словесності, І. Франко, як відзначають дослідники, залишив величезну літературну й наукову спадщину, яка охоплює майже всі літературні жанри та галузі гуманітарного знання [2, с. 16–84; 3; 11, с. 314, 315, 327–337, 344–347]. «Справді, – наголошує М. Семчишин, – важко знайти в світовій літературі творця такого широкого діапазону, з такою динамікою культурно-наукової і суспільно-політичної діяльності, яким був син галицького коваля – Іван Франко... А в розвитку української літературної і громадсько-суспільної праці та філософії уся його творчість становить цілу епоху» [11, с. 334, 335]. Щодо останнього, то О. Забужко навіть виокремлює філософування Франка у особливий «Франківський період» філософії української ідеї в європейському контексті [3].

Про Франківський період, на нашу думку, цілком можливо говорити й стосовно становлення українського філософського релігієзнавства, загалом наукового релігієзнавства в Україні, враховуючи значний особистий внесок І. Франка у релігієзнавчі дослідження та ті філософські засади, на які він спирався в експлікації релігійно-богословських ідей. Зокрема, дослідники відзначають, що у філософії Франко надавав перевагу позитивізму. Його світогляд спирався також на філософський реалізм з чітко вираженими елементами діалектики. Водночас Франко скептично ставився до абстрактних схем ідеалізму та його спекулятивних рефлексій у стилі Гегеля [2, с. 16–22, 38–44; 9, с. 408–416; 19].

Не оминули увагою сучасні вітчизняні дослідники і обумовлене вищезгаданими філософськими засадами ставлення І. Франка до релігії та релігійно-богословських ідей, відзначаючи те вагоме місце, яке займає у його науково-філософській та художньо-літературній творчості релігійна тема [1, с. 116, 117; 2, с. 9–15; 5, с. 391–393; 7; 8, с. 372–376; 10, с. 358; 13, с. 26]. Зокрема, це стосується інтерпретації у творах Франка релігійно-богословського змісту Біблії, розгляду чого присвячена численна дослідницька література (О. Забужко, В. Сулима, С. Капран та ін.) [3, с. 78, 79, 113, 114; 4; 12].

Так, остання дослідниця вказує, що І. Франко першим серед українських мислителів здійснив спробу розкрити суть наукового пояснення Біблії у своїй ґрунтовній науковій праці «Сучасні до-

9. Історичний розвиток теології та релігієзнавства

сліди над Святим Письмом» (1908). Цьому передувала інша його праця «Поєма про сотворення світу» (1904), де він прагне довести, що Біблія укладена різними людьми і в різний час [4, с. 261, 262]. Про те, що Франко бачив в Біблії не релігійний канон, а передусім «збірку давніх книг», пише і В. Сулима [12, с. 237].

Водночас, як зауважує С. Капран, Франко вважав Біблію такою «збіркою міфів, легенд і психологічних мотивів», які можливо інтерпретувати відповідно до сучасних «поглядів на світ і людську природу». Саме так трактує біблійні оповіді та біблійні персонажі І. Франко у своїй художньо-літературній творчості [4, с. 263, 264]. Зокрема, образ Христа розгортається Франком у поемі «Іван Вишенський», де Ісус – втілення самопожертви, що закликає людей до любові й братання. Тема порятунку українського народу від рабства й розбрату звучить на повний голос у поемі «Мойсей», у передмові до якої Франко наголошує, що зазначена тема у такій формі не біблійна, а його власна, хоча й «основана на біблійнім оповіданню» [18, с. 201]. Як пише про це О. Забужко: «Історія Мойсея для нього (І. Франка)..., являє міфологізовану модель... якісного переродження етнічної маси в новий тип спільноти (націю) зусиллями пророка-будителя» [3, с. 79].

Особливо глибоко, як зауважують дослідники, І. Франко підходив до пояснення суті релігії, розуміння її ролі в житті людини і людських спільнот (при цьому значну увагу звертав на проблеми релігійності українців), зважаючи на всі обставини виникнення та існування феномена релігійної віри [5, с. 391–393; 6, с. 309–312; 7; 8, с. 372–376; 13, с. 26]. Зокрема, Л. Филипович підкреслює, що «розвиток релігійних вірувань від первісних форм до розвинутих монотеїстичних систем подається Франком як суперечливий і неодномірний процес, залежний від економічних і політичних обставин» [13, с. 26]. Це, як зазначає С. Капран, «можна вважати ключем до розуміння проблеми релігії Франком» [6, с. 309].

Наскільки глибоко і фундаментально намагався І. Франко збагнути феномен релігії, його значення в житті народу, суспільства і окремої людини, свідчить вже його студентський реферат «Лукіан і його епоха» (1877) у Львівському університеті [6, с. 309]. У цій праці, аналізуючи давньогрецьку культуру, яка дала світові визначного

письменника-сатирика Лукіана із Самосати, що «виступав проти богів і їх культу..., жертвоприношень і потойбічного життя» [19, с. 9], молодий Франко викладає своє розуміння причин появи релігійних вірувань та їх ускладнення у процесі розвитку людського суспільства. Зокрема, він виходить з необхідності виникнення та існування релігійної віри в суспільстві на нижчій стадії розвитку його культури, у якій бракує знань про світ, а тому «у людей виникає необхідність вірити в існування якоїсь сили, яка карає і нагороджує...» [19, с. 15]. На початковій стадії, відзначає Франко, виникає передусім «релігія природи», в якій явищам природи приписуються певні надприродні властивості, вони «уособлюються» і стають предметом поклоніння (культу). «Різні... форми уособлення природи», пише Франко, греки зуміли впорядкувати, внаслідок чого «виник... різноманітний ряд богів і напівбогів, а грубі спочатку релігійні форми піднялись на високий рівень абстракції» [19, с. 10].

У такому вільнодумному, демократичному суспільстві, як грецьке, на думку Франка, не могли скластися культу суворих і караючих богів, як не могла сформуватися й окрема верства професійних служителів культу [19, с. 15]. Подібно до греків, стверджує він, і у слов'ян, згідно антропоморфних уявлень про богів, «релігія витворилася без окремого стану священиків і жерців, а виникла з патріархального життя, де кожен батько сім'ї виконував також релігійні обряди, молився... від імені своєї сім'ї» [19, с. 15].

Ті народи (до них Франко відносив євреїв, фінікійців та ін.), суспільні умови життя яких породили не природну, як греки, а іншу форму релігії, пішли по-іншому шляху культурного розвитку, зумовленому «вищим і страшнішим уявленням про богів» [19, с. 10]. Відповідно, у них склався і окремий стан жерців, «священиків», який професійно утверджував уявлення «про суворішого і страшнішого бога, щоб тим легше тримати маси в слухняності й покорі» [19, с. 15]. Таким чином, вважає І. Франко, «релігія відіграє в культурі народів велику роль» [19, с. 10].

Після цієї своєї ранньої праці І. Франко ще багато разів звертався у своїй літературно-науковій та філософській творчості до подібних проблем. Значну увагу у своєму літературно-філософському доробку він як український філософ та вчений-релігієзнавець приділяє також

9. Історичний розвиток теології та релігієзнавства

осмисленню історії релігії, релігійної, богословської та релігійно-філософської думки в Україні, аналізу пов'язаної з нею міжконфесійної боротьби в Україні. Особливу його увагу привертає, зокрема, такий видатний представник української полемічної літератури кін. XVI – поч. XVII ст., як І. Вишенський, який належав до когорти тих, хто, за словами Франка, «своім гарячим і чудовокрасним словом будили наш народ зо сну, піднімали його до свідомості своєї людської і народної гідності...» [17, с. 260].

Велике значення для розвитку українського релігієзнавства мала, як відзначають дослідники, ґрунтовна Франкова оцінка Кирило-Мефодіївської традиції в історії релігійного життя українців [2, с. 9–15], як і інших особливостей їх релігійності, зокрема, феномена «двовір'я» [5; 6, с. 311; 8, с. 372; 13]. З приводу останнього Франко констатує, що український народ не є ще по-справжньому релігійним, адже його обряди і вірування, навіть ті, які прийняла і освятила християнська церква, більше надихані язичницькою вірою в оживленні та обоженні сили природи, ніж в «єдиного, всемогущого і всевідушого Бога» [19, с. 269].

Щоправда, в оцінці ставлення І. Франка до релігії у дослідників не існує однозначності, хоч вони і сходяться на тому, що оскільки Франко не вірив в особистого Бога, то ідею Бога вважав продуктом людської духовності, а біблійні оповіді – відображенням певного рівня розвитку людських уявлень про світ [1, с. 116; 4–6; 7; 10, с. 358; 12; 13]. Як писав сам мислитель у праці «Що таке поступ?», «у давніших часах загально держалася думка, що порядки між людьми все були однакові..., що ті порядки... – вічні, встановлені самим Богом і так вони лишаться до суду-віку... І треба було віків важкої наукової праці та несподіваних відкриттів науки, dokonаних у найновіших часах, щоб люди нарешті дійшли до переконання, що... порядки й обставини, серед яких жив найдавніший чоловік, були зовсім інакші, та що їх розвиток dokonувався помалу на різних місцях землі протягом десятка, а може й соток тисяч літ...» [19, с. 297].

Бог для Франка, як характеризує його філософсько-релігієзнавчі погляди А. Колодний, – це не щось антропоморфне, зрима, досяжне, а своєрідно уособлений вираз прагнення людини до абсолюту, волі, справедливості, добра. Тож і релігію Франко розглядав не лише як

віру в якісь «надземні вищі істоти, обдаровані вищою силою», ніж люди, не лише як віру в душу [10, с. 358]. На його думку, яку він висловив, зокрема, у праці «Радикали і релігія» (1898), «до релігії належить також чуття, любов до тої вищої істоти, й до інших людей, любов до добра і справедливості, а в кінці також добра воля, постанови жити і самому так, щоб наближувати себе й інших до тої вищої істоти» [16, с. 3]. Тому закликав «через часове і тілесне проникати в духовне і вічне», частинкою якого є людина [1, с. 116], підкреслюючи, що «темний, дурний і тупий чоловік не може бути правдиво релігійним» [8, с. 372].

Така «правдива релігійність», згідно з Франком, наголошує А. Колондний, ґрунтується на вірі у вищу справедливість, вартісність діяння людини відповідно до морального ідеалу, що є виявом розумного внутрішнього переконання і пізнання світу та свободи особистості як її екзистенційного виміру [1, с. 116, 117]. Тому й атеїст для нього – це не той, хто веде боротьбу з релігією, заперечує Бога, а той, хто, не очікуючи допомоги від Бога, оскільки наділений ним свободою волі, палає бажанням «добувати хоч сином, як не собі, кращу долю в боротьбі» [10, с. 358]. Як бачимо, тут Франкова характеристика атеїстів нагадує зміст стихійного атеїзму античної епохи (Ксенофан, Демокріт та ін.).

Враховуючи це, на думку вітчизняних фахівців у галузі дослідження історії філософії релігії в Україні, зрозуміло, чому провідною, стрижневою ідеєю у ставленні І. Франка до релігії було не якесь заперечення цього сповненого загальнолюдського змісту духовного феномена, а прагнення з'ясувати, наскільки релігійна віра, а також релігійні (церковні) інституції здатні слугувати інтересам народу, виконувати роль морально-духовного взірця для нього, сприяти національному самовиявленню й розвитку людської спільноти [1, с. 117; 5, с. 392; 6, с. 310, 311; 8, с. 372; 10, с. 358; 13, с. 26]. Так, Франко відзначав, що релігія виконує стабілізуючу роль для того чи іншого існуючого суспільного порядку. Як тільки такий порядок порушується, боги «знімаються з п'єдесталів», їх критикують і висміюють. Тобто, критика релігії, на думку І. Франка, є закономірною реакцією на суспільну та духовну деградацію, «коли з розпадом релігії ніхто вже не вірить в існування божого провидіння і справедливості, не-

9. Історичний розвиток теології та релігієзнавства

мовби розсипається моральна база суспільства, знищується кістяк його життя» [19, с. 14]. І навпаки, релігія може бути рятівним для суспільства та його культури чинником, коли служить взірцем моральності й порядку.

Типовою в цьому відношенні є Франкова характеристика ролі християнства у духовно-суспільному поступі людства після занепаду попередньої античної цивілізації. Щодо християнства, пише І. Франко у своїй праці «Данте Аліг'єрі. (Характеристика середніх віків)», «... то ми ... не думаємо нехтувати його великого добродійного впливу на моральне відродження людей. Воно, без сумніву, дало старинному світові, що або задихався в безтямній розкоші, або потопав у чорній зневірі і розпуці, вищу мету життя, вказало йому новий світ ідей і вірувань... Се були великі семена відродження людства і історик не може відмовити їх первісному християнству» [14, с. 24].

Як представник українського населення Галичини, з притаманними їй особливостями релігійно-конфесійного життя, І. Франко, звичайно, не міг оминати увагою у своїй літературно-публіцистичній та філософській творчості і такі питання, як роль в українській історії унії, уніатства та греко-католицької (уніатської) церкви (УГКЦ) [1, с. 117; 2, с. 9–15; 8, с. 373–376; 10, с. 358; 15; 16]. Він мав досить скептичну думку щодо греко-католицької церкви й загалом унії.

Звідси і та критика національного (уніатського) клерикалізму, якою просякнута публіцистично-філософська творчість І. Франка. Зокрема, у праці «Українські партії в Галичині» (1886) він характеризував одну з них як намагання «форму національності заповнити клерикалізмом». Клерикалізм як «партія», на думку Франка, «створений згори», «імпортований іззовні». «Ця партія, – пише І. Франко, – існує, властиво, лише через... своїх керівників, якими є греко-католицькі єпископи. Хвіст, що тягнеться за цією головою, зовсім не показаний. Він складається з кількох відомих... ультрамонтанів (одна з течій у католицизмі, що домагалася необмеженої влади папи Римського не лише в релігійних, а й у світських справах – *авт.*) і нечисленної низки світських священиків, що кокетують з ультрамонтанізмом з особистих інтересів...» [15, с. 202, 203]. До цього образу «клерикального головання» І. Франко додає, що хоча

«клерикали без застережень признаються до української народності й уживають у своїх публікаціях менше або більше чистої української (галицької) народної мови..., їх українізм кульгає..., їм дуже прикро, що переважна частина українців православна» [15, с. 204]. Клерикали, на думку мислителя, ставлять перед собою мету «довести весь український народ до католицизму». «Український патріотизм, що виходить поза рамки греко-католицького обряду, це для клерикалів мало що не злочин» [15, с. 204].

У підсумку, навіть такий, доволі вибірковий огляд багатогранного змісту філософії релігії (філософсько-релігієзнавчої спадщини) видатного українського мислителя дозволяє нам обґрунтовано твердити, що І. Франко був і залишається не лише великим поетом і письменником, а й оригінальним філософом, у творчому доробку якого помітне місце займають глибока експлікація релігійно-богословських ідей та інших релігієзнавчих проблем, влучні характеристики й оцінки різноманітних явищ національно-релігійного життя.

1. Академічне релігієзнавство / [за наук. ред. проф. А. Колодного]. — К. : Світ знань, 2000. — 862 с.
2. Духовність. Культура. Нація : [зб. наук. ст.]. — Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2008. — Вип. 3 : Іван Франко та українська духовна культура. — 86 с.
3. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період / О. С. Забужко. — К. : Основи, 1993. — 126 с.
4. Капран С. Біблія у творчості І. Франка / С. Капран // Історія релігій в Україні : [наук. щорічник]. — Львів : Логос, 2004. — Кн. II. — С. 261–266.
5. Капран С. Іван Франко і релігійна тема / С. Капран // Історія релігій в Україні : [праці XII Міжнар. наук. конф. (Львів, 20–24 травня 2002 р.)]. — Львів : Логос, 2002. — Кн. II. — С. 391–393.
6. Капран С. Франко про походження релігійної віри / С. Капран // Історія релігій в Україні : [праці XIII Міжнар. наук. конф. (Львів, 20–22 травня 2003 р.)]. — Львів : Логос, 2003. — Кн. II. — С. 309–312.
7. Кондратик Л. Й. Українське релігієзнавство доби національного відродження : [монографія] / Л. Й. Кондратик. — Луцьк : Надстир'я, 2004. — 314 с.
8. Наконечний А. Проблеми релігійності українців у творчості Івана Франка / А. Наконечний, Р. Наконечний // Історія релігій в Україні : [праці

9. Історичний розвиток теології та релігієзнавства

- XIII Міжнар. наук. конф. (Львів, 20–22 травня 2003 р.). — Львів : Логос, 2003. — Кн. II. — С. 372–377.
9. Огородник І. Історія філософської думки в Україні : [курс лекцій] / І. Огородник, В. Огородник. — К. : Вища школа ; Т-во «Знання», КОО, 1999. — 543 с.
 10. Релігієзнавчий словник / [за ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика]. — К. : Четверта хвиля, 1996. — 392 с.
 11. Семчишин М. Тисяча років української культури: історичний огляд культурного процесу / Мирослав Семчишин. — К. : АТ «Друга рука» ; МП «Фенікс», 1993. — 550 с.
 12. Сулима В. Наукове й художнє осмислення Біблії у творах Івана Франка / В. Сулима // Сулима В. Біблія і українська література. — К. : Освіта, 1998. — С. 232–250.
 13. Филипович Л. О. Етнологія релігії: традиція вітчизняного релігієзнавчого осмислення і теоретичне вирішення проблем співвідношення релігії та етносу : автореф дис. ... д-ра філос. наук / Людмила Олександрівна Филипович. — К., 2000. — 36 с.
 14. Франко І. Данте Аліг'єрі (Характеристика середніх віків) / І. Франко. — К. : Рад. письменник, 1965. — 327 с.
 15. Франко І. Про Ватикан, унію та католицизм / І. Франко. — К. : Наук. думка, 1981. — 240 с.
 16. Франко І. Радикали і релігія / І. Франко. — Львів, 1898. — 64 с.
 17. Франко І. Я. Іван Вишенський, його час і письменська діяльність / І. Я. Франко // Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. — К. : Наук. думка, 1980. — Т. 28. — С. 260–278.
 18. Франко І. Я. Мойсей : передмова / І. Я. Франко // Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. — К. : Наук. думка, 1976. — Т. 5. — С. 201–211.
 19. Франко І. Я. Філософські праці / І. Я. Франко // Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. — К. : Наук. думка, 1986. — Т. 45. — 572 с.